

УДК 908(479):[94-051:001.891](477)"18/19"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2024.05.1058>

КАВКАЗОЗНАВЧИЙ ВЕКТОР У ДОСЛІДЖЕННЯХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Віра БІЛОУС

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7848-180X>

кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця,
Інститут народознавства НАН України,
відділ етнології сучасності,
проспект Свободи, 15, 79000, Львів, Україна,
e-mail: bilka3@gmail.com

Роман ГУЗІЙ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4134-956X>

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут народознавства НАН України,
відділ етнології сучасності,
проспект Свободи, 15, 79000, Львів, Україна,
e-mail: etnomod@ukr.net

Багатогранна наукова спадщина Михайла Грушевського не обмежується лише фундаментальними українознавчими студіями. Вона охоплює найрізноманітніші напрями світової гуманітаристики, зокрема й ділянку історико-народознавчого кавказознавства. Розсіяні в колосальному доробку вченого дослідницькі судження з цієї царини не отримали належного висвітлення в сучасній вітчизняній історіографії. Їх наукове осмислення допоможе чіткіше осягнути внесок М. Грушевського в пізнання світової історії та сформувані повніше уявлення про широчінь і глибину його подвижницької наукової праці. У цьому полягає *актуальність* обраної теми.

Метою статті є розкрити кавказознавчий набуток М. Грушевського в контексті вітчизняного та зарубіжного історико-наукового дискурсу ХІХ — початку ХХ ст., висвітлити його значення для інтелектуальної спадщини України та Кавказу. *Джерельна база* розвідки — наукові тексти М. Грушевського, що стосуються історії, археології, етнології народів кавказького регіону, а також автобіографія, спогади, щоденники та листування вченого.

Ключові слова: Михайло Грушевський, народи Північного Кавказу та Закавказзя, кавказознавство, етнічна історія, етнографія, археологія, джерелознавство, адиги, осетини, грузини, алани.

Vira BILOUS

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7848-180X>

Candidate of Historical Sciences,

Senior Researcher,

The Institute of Ethnology of the NSU,

The Department of Modern Ethnology,

15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,

e-mail: bilka3@gmail.com

Roman HUZII

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4134-956X>

Candidate of Historical Sciences,

Senior Researcher,

The Institute of Ethnology of the NSU,

The Department of Modern Ethnology,

15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,

e-mail: etnomod@ukr.net

THE CAUCASIAN STUDIES VECTOR IN THE RESEARCH OF MYKHAILO HRUSHEVSKYI

Problem Statement. The multifaceted legacy of Mykhailo Hrushevskiy covers, in addition to Ukrainian studies, the most diverse directions of world humanitarian studies, in particular, the area of historical and ethnographic studies of the Caucasus. The scientist's analytical judgments in this field are scattered in his colossal output and have not received adequate coverage in national historiography. Their understanding will help clarify the contribution of M. Hrushevskiy to the knowledge of world history and form a more complete idea of the breadth of his ascetic scientific work.

The *purpose* of the article is to reveal M. Hrushevskiy's achievements in Caucasian studies, determine his novelty and role in the national and foreign historical-scientific discourse of the 19th-early 20th centuries, and determine his significance for the intellectual heritage of Ukraine and the Caucasus.

The *biographical method* made it possible to detect the origins of M. Hrushevskiy's scientific interest in the traditional heritage of the peoples of the Caucasus; the method of historiographical analysis made it possible to establish the specificity of the scientist's ethnographic researches and their place in the historical concept of M. Hrushevskiy; the comparative-historical method made it possible to determine the innovation of his research in the specified area.

The analysis of Hrushevskiy's heritage *resulted* in determining of his work in the field of ethnology, ethnic history, archeology of the peoples of the North Caucasian, Kartvelian and Iranian language families of the Caucasus. The primacy of M. Hrushevskiy in the study of Ossetian-Ukrainian convergences in decorative and applied art has been established.

The *conclusions* emphasize the conceptual significance of M. Hrushevskiy's Caucasian studies for solving the issues of ethnic history and ethnospecificity of the traditional culture of Ukrainians, as well as for ethnology of the North Caucasus and Transcaucasia.

Keywords: M. Hrushevskiy, peoples of the North Caucasus and Transcaucasia, Caucasian studies, ethnic history, ethnography, archaeology, source studies, Adyghe, Ossetians, Georgians, Alans.

Вступ. Доробок М. Грушевського в історичній науці настільки багатомірний і різногранний, що ще й до сьогодні є чимало непізнаних його студій, гіпотез і продуктивних ідей. Визначний інтелектуал XX ст. поставив у центр своїх наукових інтересів історію України й для її доглибної реконструкції охопив предметне поле та фактографію різних галузей світової гуманітаристики — слов'янознавства, індоєвропейстики, сходознавства, урало-алтаїстики, кавказознавства тощо. Щодо останнього, то відповідні розсліди й роздуми, що розпорошені в його багатому науковому спадку, тією чи іншою мірою акцентовані в синтетичних працях з української історії, літератури та фольклористики («Історія України-Руси», «Історія української літератури» тощо), тематичних статтях, а також у рецензійних і програмно-настановчих публікаціях. Позаяк цей пласт дослідницької праці М. Грушевського ще не здобув належного висвітлення в сучасній національній історіографії, то його оприявлення й цільне осмислення науково актуальне для вивчення вагомого внеску вченого в пізнання світової історії.

Метою статті є розкрити кавказознавчий набуток М. Грушевського в контексті вітчизняного й зарубіжного історико-наукового дискурсу кінця XIX — початку XX ст., з'ясувати його значущість для інтелектуальної спадщини України та розвитку історико-етнографічного кавказознавства.

Завдання розвідки: простежити початки зацікавленень М. Грушевського традиційною культурою та історією народів Кавказу; з'ясувати мотиваційні чинники цілеспрямованих студій у цій ділянці; віднайти, виокремити відповідні напрацювання, визначити їхній тематичний спектр, новизну та вплив на подальший поступ наукової думки в Україні.

Методологія дослідження ґрунтується на установлених засадничих принципах історіографічних, народознавчих, біографічних досліджень та застосуванні низки наукових методів. Зокрема, біографічного, який дав змогу з'ясувати зародження мимовільного інтересу М. Грушевського до традиційної спадщини народів Кавказу та його трансформацію в стійкі наукові розсліди; історіографічного аналізу, що уможливив виявлення специфіки народознавчих пошукувань вченого в цій науковій галузі та їхнє місце в його історичній концепції; порівняльно-історичного, який допоміг установити наукову вагу досліджень

та організаційних потуг видатного історика в ділянці кавказознавства.

Джерельна база розвідки — наукові тексти М. Грушевського, що стосуються історії, археології, етнології народів кавказького регіону. Важливим матеріалом для визначення початків і розгортання кавказознавчих зацікавлень вченого стали його автобіографія, спогади, щоденники та листування.

Стан вивчення теми. Кавказознавчі зацікавлення та деякі студії М. Грушевського привертали увагу біографів вченого, дослідників його наукової та літературної спадщини, а також тих, хто вивчав окремі питання історії України й народів Кавказу.

Розглядаючи ранній (тифліський) період становлення особистості М. Грушевського, автори низки життєписів зазначили повагу юнака до традиційних культур народів, серед яких доводилося жити та навчатися [1, с. 10, 12; 2, с. 10]; акцентували на грузинській тематиці в його перших письменницьких пробах [3, с. 101—102] і колекціонуванні кавказьких нумізматичних пам'яток гімназиста [4, с. 55—57]. Дослідники наступних етапів його біографії розкрили наукові контакти й опублікували листування видатного діяча XX ст. з деякими знавцями Кавказу [5, с. 187—193], окреслили чи проаналізували деякі його кавказознавчі рецензії та бібліографічні огляди, а також методологічні настанови щодо включення досліджень цього регіону в українознавчий науковий простір [6, с. XII; 7, с. XXXIII; 8, с. 5—16; 9, с. 179—180]. Своєю чергою вчені, які студіюють різні аспекти українсько-кавказьких взаємин (історичних, літературних) і літопис давніх племен чорноморського й азовського узбережжя, контекстно торкнулися гіпотез М. Грушевського про етногенез окремих спільнот півдня України та Кавказу [10, с. 29], ролі останнього в поширенні культурних надбань із Передньої Азії в Україну [11, с. 62] тощо.

Попри деякі розробки й зауваги щодо розслідувань М. Грушевського в царині пізнання історії та культури народів Північного Кавказу й Закавказзя, цей вектор наукових зацікавлень вченого — все ще досі малодосліджена наукова тема, яка не здобула цільного розгляду в межах спеціальної розвідки.

Основна частина. 1. Початки кавказознавчих зацікавлень

Дитячі та юнацькі роки М. Грушевського пройшли на Північному Кавказі й Закавказзі. У 1870—

Іл. 1. М. Грушевський — випускник Тифліської гімназії (1885 р.). Світлина з офіційного сайту Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

Іл. 2. Перша Тифліська чоловіча гімназія. Світлина з офіційного сайту Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

1880 рр. він мешкав у Кутаїсі, Ставрополі та Владикавказі, де батько обіймав посади вчителя, інспектора й директора училищ; протягом 1880—1886 рр. навчався в гімназії Тифліса (іл. 1, 2). Однак інтерес до культури тамтешніх народів не був тоді головним для юнака. Під впливом батькових розповідей і літніх поїздок до родини на Батьківщину він найперше зацікавився історією, культурою та літературою власного народу. Заповзятю студював пра-

ці М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича, А. Скальковського, І. Нечуя-Левицького та ін., які були в домашній бібліотеці.

Тоді ж спробував себе на літературній ниві, написавши декілька оповідань про життя різних верств українського суспільства («Остання кутя», «Бідна дівчина», «Помагай Бі!» та ін.). Окремі твори надіслав І. Нечую-Левицькому. Той, схваливши його перші проби пера, усе ж порадив «придивитися» до побуту тамтешніх етносів, відвідати грузинські села, зібрати оповіді та викласти їх у художній формі [12, с. 295, 297]. Це були настанови письменника, який відстоював необхідність розширення географічного й тематичного діапазонів літератури та науки, щоб мати потрібний порівняльний матеріал для розуміння української самобутності [13, с. 57—69]. Та М. Грушевський і надалі не вдавався до серйозних кавказознавчих студій, що зумовлено кількома чинниками.

Один із них полягав, як згодом згадував видатний історик, у майже повній відсутності краєзнавчо-просвітницької роботи з боку учительства Тифлісу. Щоправда, тут від 1870 р. читав пізнавальні публічні лекції український педагог, член Кирило-Мефодіївського братства Микола Гулак (1822—1899) — зачинатель наукового вивчення «Витязя в тигровій шкурі» Шота Руставелі, дослідник фольклору та етнографії народів Закавказзя. Проте М. Грушевський застав його лише в перший рік свого навчання й іще не оцінив значущості його дослідницької та популяризаторської праці. Назагал тифліська гімназія мала реноме осередку русифікації, наставники якого не практикували ні екскурсій, ні ознайомлення з унікальними збірками міського музею старожитностей (тепер один із центрів грузинської національної культури — Музей ім. Симона Джанашія). «Все се при скільки-небудь інтелігентнім коментуванню могло б дати надзвичайно інтересний матеріал для наших інтересів, спостережень, занять, але сього не було» [14, с. 137].

Інший чинник, який не давав змоги М. Грушевському цілеспрямовано пізнавати буття кавказьких етносів, — це таки заповзяття й стійке прагнення вивчати та висвітлювати історію й культуру саме власного народу. Посилювало українські почуття й багатоетнічне середовище гімназії, де були гостро відчутними конфлікти «різних місцевих куль-

тур з російським централізмом» [15, с. 2]. Уже тоді 17-річний юнак передбачав свою історичну місію, адже палко бажав стати «літератором, видавцем і ученим», щоб такою працею прислужитися Вітчизні [16, с. 5]. Та навіть більше: «гарно було би зробитись ватажком гурту українського, зробитись, як то кажуть, передовим бойцом усіх хлопців, любящих свою Україну» [17, с. 17]. І вже зовсім скоро почнуть здійснюватися всі його сміливі юнацькі мрії.

Попри переважання українознавчих зацікавлень, у гімназиста, завдяки жадобі пізнання, усе ж поступово зароджується інтерес до культури та побуту волюбних народів Кавказу. Зокрема, він таки дослухався до поради І. Нечуя-Левицького та спробував створити оповідання з життя грузинів. Притому обрав оригінальну тему, яка виринула, як зазначив автор, після прочитання роману В. Гюго «Знедолені», у якому розкрито образ паризького вуличного хлопчика. М. Грушевський же мав задум змалювати подібного грузинського персонажа, представника міської субкультури «кінто» — весельчаків, здебільшого безробітних чи дрібних торговців. Проте до твору «Кінто Міхако» йому вдалося написати лише декілька абзаців [18, с. 366].

Ще одним виявом інтересу М. Грушевського до матеріальної та духовної спадщини народів Кавказу були його самостійні відвідини згаданого музею старожитностей (іл. 3). Завітав туди під впливом суспільного ажіотажу, який панував у Тифлісі в період чергового Археологічного з'їзду (1881 р.). Із доповідями на зібраннях виступали навіть грузинські вчителі історії, у місті активізувалися власники багатьох крамничок і вуличних антикварних яток, а в музеї, який суттєво поповнився новими археологічними експонатами, відбулися нові виставки. З-поміж новинок була, зокрема, й сенсаційна збірка майбутнього наставника юнака В. Антоновича, яка репрезентувала його вишукані мистецькі знахідки в Осетії (1879 р.) й відкрила світові існування на Кавказі високорозвинутої кобанської археологічної культури епохи бронзи. Ознайомлення з матеріальними свідченнями далекої минувшини та їхнім розмаїттям справило «сильне і імпазантне враження» на гімназиста. Він уперше відчув, як пише у «Споминах», дотик давніх історичних епох [14, с. 126].

Відтоді ж майбутнього історика почало захоплювати колекціонування предметів старовини. У неділь-

Іл. 3. Кавказький музей у Тифлісі. 1880—1890. Світлина з офіційного сайту Національної бібліотеки парламенту Грузії

ні дні він спеціально вирушав на базари та скуповував речі традиційного побуту в тифліських антикварів. Часто поповнював свою збірку під час поїздок до батьків у Владикавказ, прямуючи неєбезпечною Військово-Грузинською дорогою через Головний Кавказький хребет. У зв'язку зі сніговими хурдлицями незрідка доводилося чекати, поки розчистять шлях та кілька днів ночувати на станціях. А там зустрічав місцевих хлопчаків-продавців різних раритетів, у яких якось придбав, приміром, турині роги для пиття [19, с. 131].

Деякі речі отримував від близьких знайомих. Так, батько товариша, у якого він гостював, грузинський історик Д. Пурцеладзе поділився своїми нумізматичними знахідками, а друг родини Грушевських, директор Ставропольської гімназії, уродженець українських земель А. Пузиревський подарував колекціонеріві-початківцеві збірку літографій «закавказьких типів» [14, с. 122; 20, с. 135—136].

Захоплення колекціонуванням пам'яток культури кавказьких народів збереглося в М. Грушевського й у наступні десятиліття. Купував їх навіть у Києві — у магазині кавказьких етнографічних і мистецьких речей М. Бебеша [4, с. 155]. Звідти, можливо, походить його порохівниця-натруська ірано-кавказького зразка XVIII ст. [21, с. 4] (іл. 4).

2. Цілеспрямовані дослідження М. Грушевського зв'язків населення українських і кавказьких земель в епоху бронзи

Спеціальні наукові розсліди М. Грушевського етнічної історії, культурних надбань кавказьких та інших зарубіжних народів розвинулися в контексті глибокого й усебічного пізнання історії, етно-

Іл. 4. Порохівниця-натруска зі збірки старожитностей М. Грушевського. Світлина з офіційного сайту Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

графії, народного мистецтва українців. Він уважав, що батьківщинознавство немислиме без вивчення минувшини тих спільнот, з якими наші предки віддавна перебували в тісних економічних, політичних і культурних взаєминах. А це ж доволі широке ареальне дослідницьке поле, пов'язане насамперед із близьким розташуванням України до Сходу: «Степовий пояс на полудні служив широким шляхом з Азії в Європу» [22, с. 12].

На переконання М. Грушевського, від старожитніх і до киеворуських часів на українських теренах домінували власне східні впливи (на відміну від візантійських у княжі часи та західних у наступні століття) [22, с. 83; 23, с. 500—501]. До них класик національної науки відносив історико-культурні впливи з Ірану, Центральної Азії, а також Кавказу. Щобільше, останній регіон вважав сполучною ланкою між давньою й середньовічною Україною та Персією, Сирією й іншими землями Сходу. Наші південні території мали вихід через азовсько-каспійські степи (тобто через нижній Дон), «залізні ворота», теперішній Дербент і Дагестан, до Персії, Перської затоки й Індійського океану» [24, с. 237].

До М. Грушевського думку про «мостову» роль Кавказу висловив ще в 1880-х рр. М. Драгоманов (стаття «Шолудивий Буняка в українських народних оповіданнях», надрукована в «Київській старовині», 1887 р. вип. 8; та ін.). Її ж дотримувався й кавказознавець В. Міллер, навівши чимало українсько-кавказьких та іранських паралелей в усній народній творчості (праця «Кавказорусские параллели»,

1891 та ін.). М. Грушевський відзначив його наукові твердження як продуктивні й такі, що потребують подальшого розвитку [25, с. 365]. Загалом ці положення народознавців розширили відому гіпотезу німецького санскритолога Т. Бенфея щодо проникнення на землі сучасної України східних культурних впливів не лише через Візантію та Балкани, а ще й через Кавказ [11, с. 62].

Контакти між цим та українським регіонами тривали, стверджував М. Грушевський, уже від епохи бронзи. Доказом цього вважав подібність археологічних предметів побуту (ножі, дзеркала, прикраси, посуд) старожитнього населення центрального Кавказу з тими речами, які на початку ХХ ст. виявили на теренах теперішньої Харківщини й Донеччини археологи К. Мельник-Антонович та В. Городцов. Автор «України-Руси» допускав, що ці вироби «привізні» або ж їх виготовило місцеве населення за зразком імпортованих речей з Кавказу. Зв'язки між землями встановлювалися через Подоння [22, с. 50—52].

Осмислюючи роль кавказького центру культури епохи бронзи в історії наших земель, М. Грушевський не міг оминати яфетичної теорії знаного кавказознавця М. Марра, який спершу гадав, що Кавказ є одним з осередків прадавніх, т. зв. яфетичних мов, а згодом поширював їх і на інші регіони. Однією з причин такого збільшення ареалу вчений деякий час усе ще вважав міграції (праця «Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидаании среднеземноморской культуры», 1920). Однак від 1924 р. відкинув будь-які переселенські теорії, а мовні й суспільно-культурні подібності пояснював стадіальністю історико-культурного процесу. Відповідно, яфетичні мови та їх носії — це не генетично споріднені лінгвальні явища і спільноти (стаття «Индоевропейские языки Средиземноморья» та ін.).

Зі всіх положень М. Марра М. Грушевський звернув увагу на ті, які стосуються колонізації Середньої Наддніпрянщини. Сходознавець стверджував давню наявність там яфетичного (кавказького) елемента. Український же вчений, як знаємо, вважав Наддніпрянщину, а також Волинь прабатьківщиною слов'ян. Заперечуючи теорію О. Шахматова про присутність від II тис. до н. е. у північно-центральному регіоні України фінів, він погоджувався з припущенням

М. Марра про проживання тут у цей період імовірно кавказьких спільнот, свідченням чого, на його думку, є подібність археологічних артефактів.

Про все це йдеться у вступній статті вченого до збірника «Київ та його околиця в історії і пам'ятках» (Київ, 1926) — видання, що постало з ініціативи М. Грушевського та вийшло за його науковою редакцією [26, с. 163—164]. Водночас, що підмітила О. Ненашева [27, с. 191], яфетично-кавказький субстрат на українських землях М. Грушевський уважав не автохтоном (як М. Марр, особливо в подальших своїх розробках), а прийшлою спільнотою з Кавказу. Згодом ця «стихія» помандрувала далі, залишивши для праукраїнської колонізації багату спадщину — широку мережу торговельних і культурних зв'язків із Західною та Центральною Азією тощо. Предки українців опанували її, а залишки колишніх поселенців асимілювали [26, с. 163—165]. Тобто М. Грушевський осмислював тези М. Марра стосовно заселення Середньої Наддніпрянщини в річизі своєї візії давньої історії України, згідно з якою різні чужинецькі племена довго тут не затримувалися й не змінювали етнічного складу місцевої людності.

Дослідник підкреслював, що наразі не заглиблюється в усі аспекти теорії М. Марра щодо освоєння Наддніпрянщини та чорноморського узбережжя, оскільки той обіцяв, відповідаючи на його листове прохання, докладніше розкрити це питання [26, с. 164; 5, с. 190—192]. У підсумку аналітичного екскурсу у вступній статті до збірника про Київщину український історик ще раз наголосив: зі всіх напрацювань і гіпотез єдине, що можна стверджувати однозначно, це про важливу роль Кавказу як «вогнища» культури епохи бронзи, звідки вона поширилась і на наші краї.

3. Питання збіжностей середньовічної культури народів Кавказу й українців у візії М. Грушевського

Причинами подібностей традиційних матеріальних пам'яток цих етносів у середні віки, на думку вченого, були: їхнє входження в спільну орбіту впливів культури Передньої Азії та Візантії, культурні, торговельні зв'язки (через нижнє Подоння) [9, с. 191], поява на українських теренах нечисленних груп переселенців із Кавказу (до прикладу, адигів-черкесів, про що нижче) чи кочових племен, потік яких, ман-

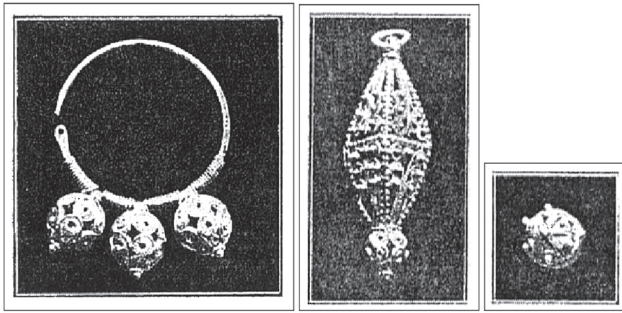
друючи повз Кавказ, а також різні регіони Сходу, «забирав з собою і прибирав до наших берегів» досягнення їхніх народів [9, с. 190].

З-поміж різних ділянок традиційної культури М. Грушевський звернув увагу на відповідні аналогії в царині церковної архітектури. Зосібна, він, спираючись на власні спостереження й тогочасні архітектурознавчі дослідження, відзначив схожості планувально-просторових форм українських, грузинських та вірменських храмів, які пояснював впливом візантійської традиції. Такі замітки історик уважав важливими для пізнання генези цих складників національної культури та виокремлення їхньої специфіки, тому й вніс їх у підрозділ про українське сакральне будівництво синтетичної праці «Історія України-Руси» [23, с. 422]. Згодом такі міркування визнав слушними й доводив власними дослідженнями відомий український мистецтвознавець ХХ ст. Г. Логвин [28, с. 277].

Розлогіше осмислював М. Грушевський українсько-кавказькі подібності в декоративно-ужитковому мистецтві. Дещо про це сказав у статті 1898 року про унікальні художні пам'ятки XIV ст., виявлені біля с. Молотове на Львівщині (тепер ці раритети зберігаються у Львівському історичному музеї) [29, с. 361—366]. Докладно ж розглянув питання в спеціальній розвідці 1900 року «Ковтки т. зв. «київського типа» у сучасних кавказців» [30, с. 319—321].

У першій публікації автор стисло зацентрував факт знахідки в Молотові нетипових для українського середньовіччя прикрас — сережок (ковтків) з трьома овальними (а не звичними круглими) намистинами. З'ясував, що такі вироби на ту пору були знайдені в Північній Осетії [29, с. 364].

Археологічна знахідка в Галичині художніх виробів, подібних до пам'яток, відомих із Кавказу, викликала в М. Грушевського цілеспрямовані зацікавлення традиційними прикрасами етносів цього регіону. Під час літніх поїздок зі Львова до батьків у Владикавказ (від 1894 р.) він звернув увагу на чималу кількість металевих сережок у тамтешніх антикварних крамницях. А 1899 року навіть придбав такі оздоби, а також одягові застібки та гудзики. Спостереження й роздуми власне над цими прикрасами він виклав в окремій статті «Ковтки т. зв. «київського типа» у сучасних кавказців» [30, с. 319—321]. Публікація

Іл. 5. Ковтки, гудзик, головка одягової застібки осетинів. Світлина зі статті М. Грушевського «Ковтки київського типу у сучасних кавказців», 1900

містить зображення низки осетинських виробів, що збагатили ілюстративну базу про народне мистецтво одного з етносів Кавказу (іл. 5).

У владикавказьких зразках дослідник побачив компоненти, що нехарактерні для центральнокавказьких жіночих прикрас, зате типові для ковтків т. зв. київського зразка: наявність намистин ажурних, а не гладких, які притаманні для витворів з Осетії. Про побутування тут прикрас «київського типу» свого часу повідомляв ще В. Антонович на засіданні Историчного товариства Нестора-літописця (1879 р.) [31, с. 117]. М. Грушевський же підтвердив та деталізував ці аналогії, звернувши увагу на обопільні подібності, тим самим розширивши відомості про географію побутування начебто «специфічно» кавказьких і «київських» ковтків.

Учений роздумував над причинами цих українсько-кавказьких мистецьких паралелей. Дотримуючись теорії запозичень, представник культурно-історичної школи враховував історичні чинники таких збіжностей. Зокрема, наголошував, що версія про поширення мистецьких витворів «київського зразка» з Русі в центральний Кавказ є малоімовірною, оскільки, по-перше, зв'язки між їхніми мешканцями (через Тмуторокань) були не надто інтенсивними, по-друге, в Осетії застосовувалася ажурна оздоба не лише на ковтках, а й на одягових застібках, що свідчить про традиційність побутування в регіоні цього художньо-декоративного засобу. Відповідно, схилився до думки про походження наскрізно-орнаментованих сережок України й Осетії від якогось іншого спільного джерела, яким уважав Західну Азію (Персію чи Сирію).

Інформацію про виявлені аналогії українських і центральнокавказьких тринамистинних ковтків до-

слідник увів у «Історію України-Руси». Її розгляд подано власне у контексті з'ясування генези українських оздоб. Щобільше, для утвердження тези про походження українських, а також осетинських сережок із Західної Азії він додав (у другому виданні «Історії України-Руси» 1905 року) доказові матеріали. Зокрема, апелював до новітніх знахідок археолога Ж. Моргана подібних кілець із філігранню на теренах Персії, а також до колекції предметів сучасного золотарства Сирії, з якою ознайомився в одному з музеїв Рима під час мандрівки 1904 року [23, с. 450—451].

Як і в працях про традиційну культуру українців, у розвідках про пам'ятки народів Кавказу М. Грушевський вказував на національне підґрунтя розвитку мистецьких практик. Намистини «кавказького типу розвивають далі сі (східні. — Прим. авт.) варіанти» [30, с. 320]. Підтвердженням наявності самостійного середньовічного золотарства в осетин були, на думку історика, і низькі ціни на ці антикваріати. Не пройшов повз увагу дослідника й факт збереження тут цього художнього промислу й в сучасний йому період. Розвідка М. Грушевського про ювелірне мистецтво північнокавказьких народів, у якій його зіставлено з українськими та передньоазійськими традиціями, є однією з перших у вітчизняному народознавстві.

Практика виготовлення й носіння ковтків побутує в народів Кавказу до сьогодні [32, с. 177], що ще раз підтверджує тезу М. Грушевського про розвинутість у регіоні традиції виготовлення таких оздоб. Що ж до питання про їхнє походження, то наукові дискусії тривають дотепер. Дехто, наприклад український археолог Я. Пастернак, як і М. Грушевський, схилився до думки про східне походження сережок «київського зразка» [33, с. 557], а, скажімо, деякі вірменські історики розглядають ковтки київського різновиду на Кавказі як предмет експорту з Русі [34, с. 181].

4. Аланські й черкеські міграційні теорії в науковій критиці М. Грушевського

М. Грушевський не міг оминати кавказознавчої тематики під час розгляду деяких питань з історії середньовіччя, як-от: колонізація українських земель, міграційні рухи, етногенез українців, виникнення козацтва тощо.

У сучасний йому період активно обговорювали питання про роль аланів у етнічній історії, суспільних та культурних процесах українців. Алани — це іраномовна спільнота, яка населяла передгір'я Північного Кавказу та взяла участь у формуванні осетинського етносу. В українських літописах середньовічні алани йменувалися ясами, а ареал їхнього проживання включав і степову зону нижнього Дніпра та Дону. Тож на початку ХХ ст. розгорнулися дискусії навколо версій про походження аланів-ясів південноруських територій із Північного Кавказу, переселення частини аланів (у VIII ст.) на землі сучасної Харківщини й перебування там до XI—XII ст. Одним із розробників цих гіпотез був російський археолог О. Спіцин, який спирався на подібність артефактів відомого салтівського могильника VIII ст. (Харківщина, розкопав В. Бабенко в 1901 р.) й поховань осетинів.

М. Грушевський же, по-перше, розрізняв кавказьких аланів і аланів-ясів півдня України; останніх пов'язував із європейськими аланами Подоння, які залишилися там після навали гунів (4 ст.). По-друге, він допускав міграцію у верхів'я Сіверського Донця не кавказьких аланів, а ясів південноруських степів. До того ж сумнівався щодо їхньої «густої колонізації» в XI—XII ст., стверджуючи домінування тут місцевого руського населення. Стосовно ж подібностей українсько-осетинських археологічних знахідок (предмети побуту), то наголошував на потребі «відділяти спільність культури і спільні впливи від етнічної приналежності» [22, с. 127]. Історик радив зачекати з етнічною ідентифікацією артефактів, оскільки їх ще недостатньо для якихось висновків.

Роль ясів-аланів у давній історії українців є предметом обговорення й у сучасну пору. Вітчизняний сходознавець О. Бубенок дотримується думки про можливість проникнення на терени Сіверського Донця як аланів-переселенців із Північного Кавказу, так і частини іраномовних племен півдня України [35, с. 172].

У низці праць М. Грушевський подав власні оцінки й т. зв. черкеських теорій. Одна з них стосується етнокультурної належності антів. Як відомо, український історик стверджував слов'янську основу антів, їхню автохтонність на теренах між Дністром і нижнім Доном (IV—VII ст.) та етногенетичний

зв'язок з українцями. У цьому контексті заперечував гіпотезу німецького історика Е. Куніка, за якою анти — це начебто якась прийшла «династія» черкесів IV ст., яка підкорила слов'ян Причорномор'я. Пильна увага М. Грушевського саме до цієї версії зумовлена, як він же наголосив, її активним пропагуванням у зарубіжному слов'янознавстві (у працях Р. Шімана, А. Вірта та ін.) [36, с. 458]. Достеменне знання античної та середньовічної літератури дало змогу вченому стверджувати відсутність там будь-яких згадок про міграцію черкеських племен у IV ст. на південні терени України. Натомість у цих же джерелах, наголошував він, є чіткі вказівки на подібність побуту, вірувань антів саме зі слов'янами [22, с. 316, 325, 547]. У наступні десятиліття ХХ ст. думки М. Грушевського про сумнівність указаної гіпотези розвинув Я. Пастернак [37, с. 70—71].

Окрему увагу приділив М. Грушевський і версіям про причетність черкесів до виникнення м. Черкаси та формування козацтва. Згідно з ними, частина цієї спільноти Кавказу в різні століття примусово чи добровільно переселилася на Середню Наддніпрянщину.

За однією з цих теорій, вони мігрували зі своєї батьківщини одразу в цей регіон, за іншою — спочатку з'явилися в районі сучасного Курська, а вже звідти проникли в Україну. Такі гіпотези широко пропагували російські історики І. Болтін, М. Карамзін, М. Погодін, С. Соловійов. Зрозуміло, що їх обговорювали й українські дослідники, зокрема учасники XII Археологічного з'їзду у Харкові (1902 р.). Так, засновник Полтавської вченої архівної комісії Л. Падалка, вихідець із Галичини, багаторічний редактор тифліського «Сборника материалов по описанию местностей и племен Кавказа» Л. Лопатинський, а також В. Антонович стверджували можливу міграцію черкесів на наші землі наприкінці XIV ст. і їхній вплив на певні історичні та суспільні процеси в Україні. Натомість Д. Багалій, Г. Василенко наголошували на визначальному значенні корінного (українського) населення в освоєнні наддніпрянських теренів, творенні їхньої історії та етнографічної специфіки, заснуванні м. Черкаси [38, с. 316—318].

Щодо М. Грушевського, то він свої погляди тією чи іншою мірою задекларував у низці праць і рецен-

зій, най докладніше — у 7-му томі «Історії України-Руси» (1909). Найавторитетніший знавець минувшини одразу ж звернув увагу на активне пропагування черкеських версій у російській історіографії, тобто на їхній виразний замовний характер [39, с. 68—69]. Сучасні дослідники Д. Куштан, В. Лястовський, Л. Новікова та ін., погоджуючись із М. Грушевським, ширше розкрили імперську мету таких розробок: обмотивувати примусове переселення наприкінці XVIII ст. козаків на начебто «рідні» їм терени Північно-Західного Кавказу для охорони під час чергової російсько-турецької війни; дискредитувати козаків і черкесів-адигів, прирівнюючи їх до розбійницьких ватаг на Курщині; обґрунтувати права Росії як на терени адигів, так і українців, оскільки ці народи нібито мають спільне походження тощо [40, с. 158; 41, с. 61—62].

М. Грушевський будовав свої погляди щодо черкеської гіпотези на основі ретельного вивчення джерел, на які покликалися її ж апологети, — Воскресенського літопису (пам'ятка московського літописання XVI ст.), а також мюстрації Канівського замку 1552 р. Позаяк він не знайшов у них інформації про переселення черкесів із Курщини до Канева, то дійшов висновку, що зазначені відомості І. Болтіна — це його цілковита вигадка [39, с. 68—69].

Водночас історик визнавав імовірність переселення в середньовіччі частини черкесів на Середню Наддніпрянщину безпосередньо з Передкавказзя, а також зв'язок із ними ойконіма «Черкаси». «Нічого неможливого не було в тім, що справді якась купка кавказьких черкасів, захоплена якимсь рухом кочовників, залетіла сюди й лишила тут своє ім'я» [39, с. 69]. Однак тут, як і в питанні про алао-яську та інші міграції, М. Грушевський наголошував, опираючись на джерела, на невеликій кількості цих прийшлих спільнот та їхню ймовірну асиміляцію (в XVI ст.) місцевим населенням. Доказом давньої присутності тут руської людності уважав археологічні знахідки гривень періоду Київської Русі в околицях Черкас. Про це мовиться в «Нарисі історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя» (К., 1891) [42, с. 13—14]. Тобто М. Грушевський несхитно відстоював тезу про багатовікову тяглість і стійкість соціально-культурних традицій українців, незважаючи на численні міграції на наші терени інших народів.

5. Популяризація кавказознавства в рецензійній та науково-організаційній практиці М. Грушевського

Як відомо, М. Грушевський, будучи багатолітнім редактором «Записок НТШ» (1895—1913 рр.), став одним із фундаторів української історичної науково-рецензійної школи. Націлюючи колег і своїх студентів на критичний аналіз нової української та зарубіжної літератури, вчений уважав dokonечним донести вітчизняним гуманітаріям інфомацію про дослідження сусідніх етносів, зокрема й новинки з кавказознавства, та ввести їх у національний інтелектуальний простір.

У відборі для рецензування чи бібліографічного інформування кавказознавчих праць М. Грушевський надавав перевагу розробкам, дотичним до вивчення історії українських земель. Зокрема, учений, а також, за його порадою, подільський краєзнавець, член НТШ Ю. Сіцинський приділили окрему увагу здобуткам фундатора аланістики в Східній Європі, професора кафедри римської словесності Київського університету Ю. Кулаковського (праці «Християнство у аланов» та «Аланы по сведениям классических и византийских писателей»).

Інформуючи про студії Ю. Кулаковського, рецензенти зацентували його тези про можливий зв'язок аланів українських степів, «сього християнського кавказького народа», з виникненням козацтва (Ю. Сіцинський) [43 с. 5—6.] та про присутність аланів у гирлі Дону (М. Грушевський) [44, с. 15]. Щодо останнього питання, то очільник української історичної школи, як уже зазначалося, відстоював думку про ще антську та руську колонізацію цих земель (від VI ст.) [22, с. 194—196]. Водночас допуслав, покликаючись на літописні свідчення, проживання десь у степах Поддоння й аланів-ясів (в X—XIII ст.) [22, с. 124—127, 462, 45, с. 507]. Власне з огляду на нез'ясованість проблеми освоєння півдня України, пропаганди хибних тез про давнє існування тут «великоросійського» населення [22, с. 199], він уважав за потрібне донести до колег інфомацію про новітні аланознавчі розсліди та спонукати до подальших студій.

Ще в «Записках НТШ» М. Грушевський помістив розлогий критичний розбір праць російського дослідника Н. Кондакова з історії традиційного мистецтва народів Російської імперії («Русские древности

в пам'ятниках искусства», т. 4—6, 1891, 1897, 1899; «Византийские эмали», 1892; «Русские клады», 1894; «О научных задачах истории древнерусского искусства», 1899) [46, с. 483—494]. Відповідно до своєї схеми наукового огляду, критик насамперед стисло ознайомив читачів із постаттю Н. Кондакова та колом його мистецтвознавчих зацікавлень. Відтак зупинився на його політично-історичних поглядах і констатував, що до висвітлення художньої спадщини різних народів Російської держави той підходить з класичних імперських позицій. Маючи на меті подати історію російського мистецтва, Н. Кондаков, «як часто буває в науці російській», ототожнив етнічність із державно-територіальним утворенням, а саме: до надбань росіян відніс художню культуру народів Російської імперії. Тому-то в працях «Русские клады» і «Русские древности» йдеться і про Україну, і про Сибір, Закавказзя, Північний Кавказ тощо. Учений констатував, що такі імперські позиції Н. Кондакова зумовили настільки хаотичний виклад матеріалу, що в ньому відсутній навіть географічний поділ, не кажучи вже про етнічний [46, с. 483—489].

Докладно осмислюючи кожну книгу, М. Грушевський висловив багато зауважень щодо структури робіт, методики дослідження мистецьких явищ тощо. Водночас до заслуг Н. Кондакова відніс зібрання колосального фактичного матеріалу з величезної території, спробу популяризувати матеріальний спадок різних народів Східної Європи, Північної Азії та Кавказу [46, с. 485].

Зрозуміло, що найбільше уваги рецензент приділив саме царині української культури (церковна архітектура, декоративно-прикладне мистецтво та ін.), про яку йдеться в працях Н. Кондакова. Між тим, проаналізував і його розсліди пам'яток Кавказу. Зокрема, зазначив новизну положення про подібність грузинського та російського (суздальського) церковних орнаментів, заразом дорікнув за відсутність спроб з'ясувати причини цих аналогій. Сам же здогадувався, що такі збіги могли бути пов'язані з тісними зв'язками княжих династій, зокрема й суздальських, із грузинськими (через укладання шлюбів) [46, с. 490].

Критична публікація М. Грушевського цінна й тим, що містить вказівки томів, розділів, сторінок праць Н. Кондакова, де йдеться про його дослідження на-

родномістецьких творів із Кавказу. Така інформація рецензента є підмогою для шукачів відповідного матеріалу в безсистемному доробку Н. Кондакова.

У коло зацікавлень патріарха української науки входили публікації та дослідження археографічних джерел, які стосувалися кавказького регіону. Так, у «Записках НТШ» за 1894, 1898, 1902 рр. він повідомив про вихід трьох випусків збірника матеріалів античних авторів про Кавказ і Північне Причорномор'я, які видав (в оригіналі та перекладі російською мовою) філолог В. Латишев [47, с. 3; 48, с. 9; 49, 44]. Ідучи, знову ж таки, за своєю чіткою схемою рецензування, автор розпочав допис із характеристики дотогочасних джерелознавчих напрацювань, вважаючи, що лише так можна належно оцінити новітній доробок. Далі оглядач подав перелік перекладених описів грецьких істориків та географів, які опублікував В. Латишев.

Ще одне повідомлення М. Грушевського на сторінках «Записок НТШ» ознайомило з успіхами археологічного обстеження найбагатшого кургану Північно-Західного Кавказу — Карагодеуашха (тепер в околицях м. Кримськ, РФ). Дослідження здійснили археологи О. Лаппо-Данилевський та В. Мальмберг. М. Грушевський погоджувався з їхньою ідентифікацією поховання з тубільною меотосіндською спільнотою (предки адигів), яку автори генетично поєднували зі скіфо-сарматською родиною [50, с. 25].

Важлива справа, якою українська наукова спільнота завдячує подвижникам Наукового товариства імені Шевченка М. Грушевському та В. Гнатюкові, — публікація в «Записках НТШ» інформації про зміст 22-х томів серійного видання «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» (Тифліс) [51, с. 41; 52, с. 64]. Оглядачі звернули увагу на пласт етнографічних і фольклористичних праць про народи регіону.

Голова НТШ популяризував кавказознавство не лише шляхом наукового рецензування відповідної літератури, але й через конкретні умотивовані заклики. У першому томі «Історії України-Руси» (3-тє видання 1913 року) він наголошував на потребі активізувати як в Україні, так і на Кавказі та в Середній Азії археологічні розкопки. Спонукав до таких дій у контексті досліджень походження культури малаванської кераміки, подібні артефакти якої (посуд,

статуетки тощо), як стверджував автор, знайдені на Північному Кавказі і Центральній Азії [22, с. 46]. Також підкреслював необхідність продовжити студії В. Міллера щодо східнослов'янських і кавказьких фольклорних паралелей, оскільки дослідники переважно обмежилися лише вивченням українсько-європейських аналогій [25, с. 365].

Акцентація на тематиці українсько-кавказьких взаємин як однієї з ключових є і в організаційно-інституційному проєкті М. Грушевського комплексного регіонального обстеження України, яке зініціював у 20-х рр. ХХ ст. Зосібна, про це йдеться в передмові до видання «Полуднева Україна» — колективного збірника праць, передмова і деякі статті якого опубліковані лише в період незалежності України. М. Грушевський стверджував: варто пізнати культурні взаємини в прикавказькому напрямі, «стики слов'янської людності з останками іранськими (алянськими) й кавказькими, ... асиміляційні процеси, культурні запозичення, їх відбиття в мові й фольклорі і т. д.» [9, с. 191]. Мотивував доцільність таких розробок не лише для українознавства, а й у зв'язку із запитом на них зарубіжної наукової спільноти: «увага західних дослідників завсіди з особливою пильністю слідила за поступами в досліді цих країв, і тепер очі великих наукових організацій Європи й Америки звернені в сей бік», адже це «є інтересною ареною стрічі й боротьби світових культур» [9, с. 187].

Окрім суто наукової потреби, український державотворець убачав і практичну, політичну значущість дослідження кавказького регіону. Означена теза є складником його відомої геополітичної чорноморської доктрини — концепції широкої співпраці України з причорноморськими країнами, яку він розробив у буремному 1918 р. В орбіті стратегічних союзників України Голова Центральної Ради бачив й народи Кавказу, з якими в українців були давні контакти. А дипломатичні стосунки із зарубіжними країнами неможливі без пізнання їхньої історії, культури [24, с. 237, 242]. Відштовхуючись від ідей М. Грушевського, згодом тезу про необхідність активізації різновекторних українсько-кавказьких взаємин для успішного будівництва нашої держави докладніше розвинув один з ідеологів українського націоналізму, письменник Ю. Липа (праця «Чорноморська доктрина», Одеса, 1942).

Зацікавленість М. Грушевського кавказознавчою тематикою, його особистий «життєвий» зв'язок з цим краєм поважали його сучасники та колеги. Показовою з цього погляду є, приміром, публікація в збірнику, який присвячений М. Грушевському (1906), статті Ф. Вовка «Кавказ і Карпати. Деякі проби етнологічних зближень» [53, с. 595—600]. Автор наголосив, що розвідку написав саме для цього видання на знак великої пошани до М. Грушевського, «якого жите почалось на Кавказі». Виклавши свої замітки про подібність матеріальної культури українських горян та етносів Кавказу, вчений фактично підтвердив низку подібних висновків М. Грушевського і, як і згодом інші українські та зарубіжні дослідники, продовжив пошук пояснень цих між-етнічних паралелей.

Висновки. Історіографічний аналіз життєдіяльності й наукової спадщини М. Грушевського показав, що початки його кавказознавчих зацікавлень сягають юнацьких років і пов'язані з періодом проживання на Закавказзі. Цілеспрямовані дослідження в цій галузі припадають на 90-ті рр. ХІХ ст. і є невід'ємною частиною його глибинних і всеохопних досліджень минувшини власного народу.

Кавказознавчі розсліди М. Грушевського охопили питання етнічної історії, археології, джерелознавства, мистецької спадщини народів іранської та адиго-абхазької мовних груп. Засновник української історичної школи розвинув положення М. Драгоманова про роль Кавказу як своєрідного моста в поширенні культурних надбань від Західної Азії до України. Проілюстрував це дослідженням українсько-осетинських збігів у традиційно-ужитковому мистецтві (жіночих прикрасах). Він же один із перших українських учених утверджував тезу про побутування самостійного традиційного золотарства в народів центрального Кавказу.

У дискусійних питаннях участі давніх спільнот та народів Північного Кавказу (аланів, осетинів, адигів та ін.) в етногенетичних процесах на землях сучасної України М. Грушевський розцінював їхні міграції як нетривалі та нечисленні й такі, що суттєво не впливали на культуру автохтонної української людності.

Кавказознавчі напрацювання М. Грушевського, його акценти на низці малопізнаних тем в українсько-кавказьких взаєминах, заклики до їх ви-

вчення, приклад особистого включення цієї проблематики в дослідження українознавства й слов'язознавства, критичний та інформативний огляд кавказознавчої літератури — одне зі свідчень внеску вченого у формування національної гуманітаристики світового зразка зі всіма її розмаїтими напрямками й глибокими та об'єктивними науковими студіями.

1. Крип'якевич І. *Михайло Грушевський. Життя й діяльність*. Львів, 1935. 63 с.
2. Винар Л. *Молодість Михайла Грушевського 1866—1894*. Мюнхен; Нью Йорк, 1967. 37 с.
3. Бурлака Г. Тематична палітра прозових творів Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. Київ, 2019. Кн. 2. С. 96—120.
4. Шелудякова Н. М. *Грушевський — колекціонер у контексті наукового та мистецького життя України кінця XIX — початку XX ст.* Дисертація на здобуття наук. ступ. к. і. н. (на правах рукопису). Київ, 2016. 242 с.
5. Листування М. Грушевського з М. Марром. Вступ. ст. В. Тельвака. *Український історичний журнал*. 2014. № 4 (517). С. 187—193.
6. Дашкевич Я. Михайло Грушевський наприкінці XIX ст. *Грушевський М. Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2004. Т. 6. С. I—XIII.
7. Маслійчук В. Ранні рецензії Михайла Грушевського. *Грушевський М. Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2008. Т. 14. С. XX—XL.
8. Гордієнко Д. Праці Н.П. Кондакова в оцінці М.С. Грушевського. *Кондаковские чтения IV: античність — Византия — Древняя Русь*. Белгород, 2013. С. 5—16.
9. Грушевський М. Степ і море в історії України. Кілька слів щодо пляну і перспектив сього досліджу. Вступ. ст. О. Яся. *Український історичний журнал*. 2016. № 1 (526). С. 176—194.
10. Бубенок О. Питання взаємовідносин між аланами і середньовічними номадами Євразії в роботах східноєвропейських та західних дослідників. *Східний світ*. 2006. № 4. С. 27—46.
11. Грицик Л. «Література між двома світами»: Східний світ, літературознавчий аспект. *Біблія і культура*. 2009. № 11. С. 61—65.
12. Нечуй-Левицький І. Листи. *Нечуй-Левицький І. Зібрання творів: у 10 т.* Київ: Наукова думка, 1968. Т. 10. С. 255—502.
13. Грицик Л. Орієнтальний дискурс І.С. Нечуя-Левицького. *Літературознавчі студії. Збірник наукових праць*. Київ: ВПЦ Київський університет, 2019. Вип. 3 (57). С. 57—69.
14. Грушевський М. *Спомини*. Публ., комент. С. Білокозня. Київ. 1988. № 11. С. 120—137.
15. Грушевський М. Як я був колись белетристом. *Грушевський М. Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2011. Т. 12. С. 1—6.
16. Грушевський М. *Автобіографія*. Львів, 1926. 31 с.
17. Грушевський М. *Щоденник (1883—1884)*. Публ., передм., комент. Л. Зашкільняка. *Київська старовина*. 1993. № 5. С. 13—24.
18. Грушевський М. Кінто Міхако. *Грушевський М. Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2011. Т. 12. С. 366.
19. Грушевський М. *Спомини*. Публ., комент. С. Білокозня. Київ. 1988. № 10. С. 131—138.
20. Грушевський М. *Спомини*. Публ., комент. С. Білокозня. Київ. 1988. № 9. С. 115—140.
21. Євтушенко Ю. *Порохівниця-натруска зі збірки старожитностей Михайла Грушевського*. URL: http://hrushevsky.history.org.ua/cgi-bin/hrushevsky/person.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIBH&P21DBN=ELIBH&Z21ID=&Image_file_name=DOC/0008978.pdf. С. 1—10 (дата звернення 13.07.2024).
22. Грушевський М. *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.* Київ: Наукова думка, 1991. Т. 1. 736 с.
23. Грушевський М. *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.* Київ: Наукова думка, 1992. Т. 3. 592 с.
24. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. *Грушевський М. Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 225—266.
25. Грушевський М. *Історія української літератури: в 6 т., 9 кн.* Київ: Либідь, 1993. Т. 1. 392 с.
26. Грушевський М. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла. *Грушевський М. Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2015. Т. 10. Кн. 1. С. 151—172.
27. Ненашева О. Архітектурознавчі студії І.В. Моргілевського. Теорія запозичень у контексті тоталітарної науки 1920—1930-х років. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: збірник наукових праць*. Київ: ІПСМ НАМ України, 2009. № 6. С. 163—199.
28. Логвин Г. Ідеї Михайла Грушевського в історії українського мистецтва. *Грушевський Михайло. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського (Львів, 27—29 вересня 1991)*. Львів, 1994. С. 275—280.
29. Грушевський М. *Молотовське срібло*. Археологічна замітка. *Грушевський М. Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2004. Т. 6. С. 361—366.
30. Грушевський М. Ковтки «київського типу» у сучасних кавказців. *Грушевський М. Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2005. Т. 7. С. 319—321.
31. Сведения о заседаниях Исторического общества летописца Нестора в 1878—1888 гг. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. Киев, 1888. Кн. 2. С. 6—285.
32. Рябцева С. Трехбусинные кольца от Вислы до Волги. *Stratum plus*. 2000. № 5. С. 161—182.

33. Пастернак Я. *Археологія України*. Торонто, 1961. 788 с.
34. Дашкевич Я. Русь і Вірменія. Конфесійні та культурні контакти IX — першої половини XIII століть. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1993. Т. 225. С. 167—184.
35. Бубенок О. *Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI — начало XIII вв.)*. Київ: Логос, 1997. 227 с.
36. Грушевський М. Анти. Уривок з історії України-Руси. *Грушевський М. Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2004. Т. 6. С. 452—464.
37. Пастернак Я. *Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях*. Нью-Йорк; Торонто; Париж; Мюнхен, 1979. 150 с.
38. *Труды XII Археологического съезда в Харькове*. Москва, 1905. Т. III. 427 с.
39. Грушевський М. *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.* Київ: Наукова думка, 1995. Т. 7. 624 с.
40. Куштан Д., Ластовський В. *Археологія та рання історія Черкас*. Київ; Черкаси, 2016. 290 с.
41. Новікова Л. До питання про черкеську (черкаську) версію походження козацтва в історичних працях XVIII — першої третини XIX ст. *Чорноморська мемуалістика*. 2015. Вип. 10. С. 56—67.
42. Грушевський М. *Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя*. Київ: Наукова думка, 1991. 560 с.
43. Ю. С. [Євфимій Сіцінський]. [Рецензія] Кулаковський Ю. Аланы по сведениям классический и византийских писателей. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1901. Т. XLII. Вип. IV. С. 5—6 (Бібліографія).
44. Грушевський М. [Рецензія] Кулаковський Ю. Християнство у алан. *Грушевський М. Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2012. Т. 15. С. 15.
45. Грушевський М. *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.* Київ: Наукова думка, 1992. Т. 2. 640 с.
46. Грушевський М. Огляд праць Н. Кондакова з історії староруської штуки. *Грушевський М. Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2005. Т. 7. С. 483—494.
47. Грушевський М. [Рецензія] Латышев В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Т. 1. Вып. 1. Греческие писатели. СПб., 1893. *Грушевський М. Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2008. Т. 14. С. 3.
48. Грушевський М. [Рецензія]. Латышев В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Т. 1. Вып. 2. Греческие писатели. СПб., 1896. *Грушевський М. Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2012. Т. 15. С. 9.
49. Грушевський М. [Рецензія] Латышев В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Т. 1. Вып. 3. Греческие писатели. СПб., 1900. *Грушевський М. Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2012. Т. 15. С. 44.
50. Грушевський М. [Рецензія] Лаппо-Данилевский А., Мальмберг И. Курган Карагодеуашк. СПб, 1894. *Грушевський М. Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2008. Т. 14. С. 25.
51. В. Г. [В. Гнанюк]. [Рецензія] Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1894, т. I—XX. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1896. Т. XI. Вип. III. С. 41 (Бібліографія).
52. Грушевський М. [Рецензія] Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1896—1897, т. XXI—XXII. *Грушевський М. Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2012. Т. 15. С. 64.
53. Вовк Ф. Кавказ і Карпати. Деякі проби етнологічних зближень. *Науковий збірник, присвячений професорові М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894—1904)*. Львів, 1906. С. 595—600.

REFERENCES

- Kryp'jakevych, I. (1935). *Michael Hrushevsky. Life and activities*. L'viv [in Ukrainian].
- Vynar, L. (1967). *Early Years of Michael Hrushevsky 1866—1894*. Munchen; New York [in Ukrainian].
- Burmaka, H. (2019). Thematic palette of the prose works of Mykhailo Hrushevs'kyj. In *M. Hrushevs'kyj, Studio and source* (Book 2, pp. 96—120). Kyiv [in Ukrainian].
- Sheludiakova, N. (2016). *M. Hrushevs'kyj is a collector in the context of the scientific and artistic life of Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. (Doctoral dissertation)*. Institut of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
- Tel'vak, V. (Ed) (2014). Correspondence of M. Hrushevs'kyj with M. Marr *Ukrainian Historical Journal*, 4 (517), 187—193 [in Ukrainian].
- Dashkevych, Ya. (2004). Mykhailo Hrushevs'kyj at the of XIX century. In *M. Hrushevs'kyj, Works: in 50 vol.* (Vol. 6, pp. I—XIII). L'viv: Svit [in Ukrainian].
- Maslijchuk, V. Early Mykhailo Hrushevs'kyj's reviews. In *M. Hrushevs'kyj. Works: in 50 vol.* (Vol. 14, pp. XX—XL). L'viv: Svit [in Ukrainian].
- Gordiyenko, D. (2013). The Works by N.R. Kondakov in M.S. Hrushevsky's Evaluating. *Kondakov's readings IV: Antiquity — Byzantium — Ancient Rus* (Pp. 5—16). Belgorod [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M., & Yas', O. (Ed). (2016). The Steppe and the Sea in the History of Ukraine. Some Words about Plans and Prospects of this Study. *Ukrainian Historical Journal*, 1 (526), 176—194 [in Ukrainian].
- Bubенок, O. (2006). The question of relationship between Alans and the medieval nomads of Eurasia in the works of Eastern European and Western researchers. *The Word of the Orient*, 4, 27—46 [in Ukrainian].
- Hrytsyk, L. (2009). «Literature between two world» Eastern world, literary aspect. *Bibliia i kul'tura*, 1, 61—65 [in Ukrainian].

- Nechuj-Levyts'kyj, I. (1968). Letters. In *I. Nechuj-Levyts'kyj, Collected works: in 10 vols* (Vol. 10, pp. 255—502). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Hrytsyk, L. (2019). Oriental Discourse of L.S. Nechuy-Levytsky. *Literary Studies. Collection of scientific works output* (Issue 3 (57), pp. 57—69). Kyiv: Publishing house «Kyiv University» [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M., & Bilokin', S. (Ed). (1988). Memories. *Kyiv, 11*, 120—137 [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M. How I used to be a fiction write. In *M. Hrushevs'kyj, Works: in 50 vol.* (Vol. 12, pp. 1—6). L'viv: Svit [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M. (1926). *Autobiography*. L'viv [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M., & Zashkil'niak, L. (Ed). (1993). Diary (1883—1884). *Kyivs'ka starovyna*, 5, 13—24 [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M. (2011). Kinto Mikhako. In *M. Hrushevs'kyj, Works: in 50 vol.* (Vol. 12, pp. 366). L'viv: Svit [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M., & Bilokin', S. (Ed). (1988). Memories. *Kyiv, 10*, 131—138 [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M., & Bilokin', S. (Ed). (1988). Memories. *Kyiv, 9*, 115—140 [in Ukrainian].
- Yevtushenko, Yu. *Powder flask from Mykhajlo Hrushevsky's collection of antiquities*. Retrieved from: http://hrushevsky.history.org.ua/cgi-bin/hrushevsky/person.exe?C21COM=2&I21IDBN=ELIBH&P21IDBN=ELIBH&Z21IID=&Image_file_name=DOC/0008978.pdf (Pp. 1—10) (Last accessed: 13.06.2024).
- Hrushevs'kyj, M. (1991). *History of Ukraine-Rus': in 11 vol., 12 books* (Vol. 1). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M. (1992). *History of Ukraine-Rus': in 11 vol., 12 books* (Vol. 3). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M. (2007). On the threshold of the new Ukraine. Thoughts and dreams. In *M. Hrushevs'kyj, Works: in 50 vol.* (Vol. 4, book 1, pp. 225—266). L'viv: Svit [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M. (1993). *History of Ukrainian Literature: in 6 vol., 9 books* (Vol. 1). Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M. (2015). Regional historical research of Ukraine and examination of the Kyiv junction. In *M. Hrushevs'kyj, Works: in 50 vol.* (Vol. 10, book 1, pp. 151—172). L'viv: Svit [in Ukrainian].
- Nenasheva, O. (2009). I.V. Morgilevsky's architectural studies. Borrowing theory in the context totalitarian science of the 1920s and 1930s. *Modern problems of research restoration and preservation of cultural heritage: a collection of scientific works* (Issue 6, pp. 163—199). Kyiv [in Ukrainian].
- Logvyn, G. (1994). Mykhailo Hrushevs'kyj's ideas in the history of Ukrainian art. In *M. Hrushevs'kyj, A collection of scientific works and materials of the International Scientific Conference dedicated to the 125th anniversary of the birth of Mykhailo Hrushevs'kyj* (Pp. 275—280). L'viv [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M. (2004). Molotov silver. Archaeological note. In *M. Hrushevs'kyj, Works: in 50 vol.* (Vol. 6, pp. 361—366). L'viv: Svit [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M. (2005). Kovtky of the «Kyiv type» in modern Caucasians. In *M. Hrushevs'kyj, Works: in 50 vol.* (Vol. 7, pp. 319—321). L'viv: Svit [in Ukrainian].
- (1888). Information about the meetings of the Historical Society named after Nestor the Chronicler in 1878—1888. *Reading in Historical Society named after Nestor the Chronicler* (Book 2, pp. 6—285). Kyiv [in Russian].
- Riabtseva, S. (2000). Three-bead Rings from Vistula to Volga. *Stratum plus*, 5, 161—182 [in Russian].
- Pasternak, Ya. (1961). *Archaeology of Ukraine*. Toronto [in Ukrainian].
- Dashkevych, Ya. (1993). Rus' and Armenia. Confessional and Cultural Contacts in the IX — First Half of the XIII Centuries. *Notes of the Shewchenko Scientific Society* (Vol. 225, pp. 167—184) [in Ukrainian].
- Bubenok, O. (1997). *The Jases and Brodniks in the Steppes of Eastern Europe (VI — beginning of XIII th centuries)*. Kyiv: Logos [in Russian].
- Hrushevs'kyj, M. (2004). *Antes. Excerpt from the history of Ukraine-Rus'*. In *M. Hrushevs'kyj, Works: in 50 vol.* (Vol. 6, pp. 452—464). L'viv: Svit [in Ukrainian].
- Pasternak, Ya. (1975). *The Early Slavs in Historical, Archeological and Linguistic Studies*. New York; Toronto; Paris; Munchen [in Ukrainian].
- Uvarova, P. (Ed). (1905). *Proceedings of the XII Archaeological Congress in Kharkiv* (Vol. III). Moscow [in Russian].
- Hrushevs'kyj, M. (1995). *History of Ukraine-Rus': in 11 vol., 12 books* (Vol. 7). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Kushan, D., & Lastovskiy, V. (2016). *Archeology and Early History of Cherkasy*. Kyiv; Cherkasy [in Ukrainian].
- Novikova, L. (2015). Question on Circassian (Checasy) version on the origin of Cossacks in the historical works in XVIII — the first third of XIX c. *Chornomors'ka mynuvshyna* (Issue 10, pp. 56—67) [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M. (1991). *The outline of the history of Kyiv land from the death of Yaroslav to the end of the 14th century*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Yu., S. [Sitsins'kyj Yevfymij]. (1901). [Review]. Kulakovskij Ju. Alans according to classical and Byzantine writers. *Notes of the Shewchenko Scientific Society* (Vol. XLII, issue IV, pp. 5—6) [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M. (2012). [Review]. Kulakovskij Ju. Christianity in the Alans. In *M. Hrushevs'kyj, Works: in 50 vol.* (Vol. 15, p. 15). L'viv: Svit [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M. (1992). *History of Ukraine-Rus': in 11 vol., 12 books* (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M. (2005). A review of N. Kondakov's works on the history of Old Russian art. In *M. Hrushevs'kyj, Works: in 50 vol.* (Vol. 7, pp. 483—494). L'viv: Svit [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M. (2008). [Review] Latyshev V. Proceedings of ancient Greek and Latin writers about Scythia and the

- Caucasus. Vol. 1. Issue 1. SPb., 1893. In *M. Hrushevs'kyj, Works: in 50 vol.* (Vol. 14, pp. 3). L'viv: Svit [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M. (2012). [Review] Latyshev V. Proceedings of ancient Greek and Latin writers about Scythia and the Caucasus. Vol. 1. Issue 2. SPb., 1896. In *M. Hrushevs'kyj, Works: in 50 vol.* (Vol. 15, pp. 9). L'viv: Svit [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M. (2012). [Review] Latyshev V. Proceedings of ancient Greek and Latin writers about Scythia and the Caucasus. Vol. 1, Issue 3. SPb., 1900. In *M. Hrushevs'kyj, Works: in 50 vol.* (Vol. 15, pp. 44). L'viv: Svit [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M. (2012). [Review] Lappo-Danilevskij A., Mal'mberg I. Tumulus Karagodeuashh. SPb., 1894. In *M. Hrushevs'kyj, Works: in 50 vol.* (Vol. 15, pp. 64). L'viv: Svit [in Ukrainian].
- V., H. [Volodymyr Hnatiuk]. (1896). [Review]. A collection of materials for the description of localities and tribes of the Caucasus. Tyflis, 1894, vol. I—XX. *Notes of the Shewchenko Scientific Society* (Vol. XI, issue III, p. 41) [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M. (2012). [Review]. A collection of materials for the description of localities and tribes of the Caucasus. Tyflis, 1896—1897, vol. XXI—XXII. In *M. Hrushevs'kyj, Works: in 50 vol.* (Vol. 15, pp. 64). L'viv: Svit [in Ukrainian].
- Vovk, F. (1906). The Caucasus and the Carpathians. Some attempts at ethnological approachings. *Scientific collection dedicated to Professor M. Hrushevs'kyj by students and supporters on the occasion of his ten-year scientific work in Galicia (1894—1904)* (Pp. 595—600). L'viv [in Ukrainian].